

O‘ZBEK ANTROPONIMLARINING YUZAGA KELISHI UCHUN ASOS BO‘LGAN MAVJUD MOTIV VA SOTSIOLINGVISTIK OMILLAR

Sharofat Xusainova Madraimovna

Magistr, O‘zbek tilshunosligi kafedrası, Urganch davlat universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek antroponimlarining yuzaga kelishi uchun asos bo‘lgan mavjud motiv va sotsiolingvistik omillar shu jumladan, rasmiy va norasmiy antroponimik modellar, ularning semantik guruhlari haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: antroponimlar, sotsiolingvistika, motiv, antroponimik motivatsiya, sotsiolingvistik omillar, semantik guruhlar.

Antroponimlar til lug‘aviy tizimining tarkibiy qismi bo‘lib, uning rivoji va boyishi jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlar bilan, xalqning qadimiy e‘tiqodlari, etnografik, madaniy-ma‘naviy qarashlari bilan zich bog‘liqdir. Antroponimlarning yuzaga kelishida ismni tanlashning motivativ asoslari yetakchi omil bo‘ladi. Shuni ta‘kidlash lozimki, motivlanmagan ism bo‘lmaydi. Ismning motivativ asoslarida xalqning tarixi, milliy-etnografik an‘ana va udumlari, falsafiy, diniy e‘tiqodlari o‘z ifodasini topgan.

Ismlarning shakli, talaffuz xususiyatlari, ism anglatuvchi ma‘nolarda o‘zbek milliy tilining fonetik, orfoepik, tilning ixchamlik va qisqalikka intilish xususiyatlari o‘z ifodasini topgan. Bu hol ismlarga qo‘shiladigan erkalash-kichraytish shakllarida, komponentlarda, ismlarni shaklan qisqartirib talaffuz qilishda, ismlarning mintaqaviy-lahjaviy variantlarida yorqin ko‘rinadi.

Antroponimlarni sotsiolingvistik yo‘nalishda o‘rganish nomlarning izohli lug‘atlarini tuzish, har bir ismning paydo bo‘lish asosini belgilash va anglashga, antroponimlarni etnomadaniyat nuqtayi nazaridan baholashga imkon beradi.

Antroponim sifatida tanlanadigan so‘z va so‘z birikmalari ma‘lum asos, motivga egadir. Motivsiz ism yo‘q. Har qanday ismning tanlanishi motiv bilan bog‘liqdir. Masalan, ismlarning paydo bo‘lishidagi o‘ziga xos qonuniyatlarni bilmagan ba‘zi shaxslar o‘zbek tilidagi Bo‘riboy, Qo‘chqor, Topiboldi, Sotiboldi, Boltaboy, Bolg‘aboy ismlarini eshitib hayron bo‘lishadi, xatto, ularni “nomunosib, eski nom” deb qoralashadi. Xolbuki, bu ismlarning barchasi asosida bolaning sog‘ o‘shini, bevaqt nobud bo‘lmasligini istash, umid qilish motivlari yotadi. Ma‘lumki, har qanday nomning, jumladan, ismning paydo bo‘lishiga omil bo‘lgan sabab, asos fanda motiv, bunday motivlarni ilmiy tadqiq qiluvchi soha motivatsiya, narsa va hodisalarni muayyan motivlar asosida nomlash – nominatsiya deb yuritiladi. Nomning muayyan

motivga egaligi motivlanganlik (“motivirovannost”, “motivirovka”), motiv uchun asos bo‘lgan belgi, holat, tushuncha “motifikator”, “motivema” deb yuritiladi .

Antroponimlar (ism, ota ism, familiya yoki laqab va taxallus)ning yaratilishi muayyan ehtiyoj va qonuniyatlar asosida yuz beradi. Nomlash jarayoni ma’lum bosqichlardan iborat buladi. Bu bosqichlar birin-ketin, ikkinchisi birinchisidan mantiqan va ehtiyojga ko‘ra kelib chiqadi:

- nomlash ehtiyoji (bolaning tug‘ilishi va uni o‘zgalardan farqlash lozimligi);
- nomlanuvchi (nomlash lozim) obyekt (bola, chaqaloq);
- nom tanlash (an’anaviy nomlar orasidan yoki yangi nom topish);
- tanlangan ism motivi (asos, sababi);
- nomning lisoniy materiali (vositasi) (so‘z yoki so‘z birikmasi);
- nomlash jarayoni (ism qo‘yish bilan bog‘liq rasm-odatlarining ijrosi);
- nomlash hosilasi, ijrosi (ism, antroponim) antroponimik, nominatsion birlik;
- ismning nominativ va kommunikativ vazifasi (nom berilgan shaxsni boshqa shaxslardan farqlash, ajratish).

Chaqaloqni nomlashda nominatorlar ikki vositadan foydalanishadi:

1. An’anaviy va tayyor ismlar fondidan.
2. Yangi yasalgan (ijod qilingan) ismdan.

Ota-onalar bolaning sog‘ligi, yashab ketishi, kelajak baxti va omadi uning ismiga bog‘liq; deb hisoblashgan. Ushbu e’tiqod ismlar hosiyatli va hosiyatsiz bo‘ladi, degan tasavvurni tug‘dirgan. “Chaqaloqqa qo‘yiladigan ism uning taqdiriga ta’sir qiladi” deyilgan tasavvurlar davrlar o‘tishi bilan ismlarni bolaning himoyachisiga, unga qandaydir bog‘langan, unga doimo va bir umr esh, hamdam bo‘lib yuradigan vositaga aylantira borgan. Shu tarzda “asrovchi ismlar” yoki himoya nomlari” deb yuritiluvchi nomlar guruhi yuzaga kelgan” .

Umuman, barcha ismlarning berilishida so‘z sehri, so‘zning sehrli kuchga egaligi (magiya) tushunchasi yotadi. Masalan, chaqaloqqa tug‘ilish jarayoni va ba’zi belgi-xususiyatlariga mos nom berish, bolaga ism orqali turli istak va orzularning izhor qilinishi, bola ismini yashirin tutish, ismi bolaga og‘irlik qilmoqda deb boshqa ism bilan almashtirish, bolaga nomunosib xarakterli kishilar ismini qo‘ymaslik, ism uchun keksalar nomini tanlash, buyuk tarixiy shaxslar ismiga taqlid qilib, bolani Alloh, payg‘ambar, avliyolar, mashhur din namoyandalari, o‘tgan ajdodlar nomi bilan atash, ular ruhi bolani qo‘llaydi deb bilish va boshqalar buning isbotidir.

Qayd qilingan tushuncha, e’tiqod, tasavvur va ishonchlar antroponimik motivatsiyaning etnografik asosini tashkil etuvchi omillardir. Demak, so‘z sehriga ishonish antroponominatsiyaning o‘zagini belgilaydi. So‘z sehriga ishonish asta-sekin bolaning ismidan uning taqdiri va qismatiga ta’sir qiluvchi vosita sifatida foydalanishga olib kelgan.

Kishilar juda qadimdan bolani yovuz kuchlar ta'siridan qutqarish choralari ni ahtarishgan va xilma-xil choralarni o'ylab topishgan hamda chaqaloq tug'ilgan uyda muayyan udumlar, rasm-rusumlar, qoidalar, e'tiqod va ishonchlar hukmron bo'lgan.

O'zbek antroponimiyasi tizimining katta qismini diniy tushuncha, tasavvur va aqidalar bilan bog'liq ismlar tashkil qiladi. Islomgacha bo'lgan majusiylik davrida odamlar nimani muqaddas deb bilgan bo'lsalar, nimani ilohiy lashtirib, iloh deb hisoblagan va unga sig'ingan bo'lishsa, inson hayotida yuz beradigan barcha ijobiy va salbiy o'zgarishlarni o'zlari muqaddas deb bilgan narsalar ifodasiga bog'lashgan, jumladan, bola tug'ilishini ham.

Bolaning tug'ilishi, farzandli bo'lish Allohning xohish-irodasiga bog'lanadi: Tangriberdi, Tangribergan, Olloberdi, Xudoybergan, Egamberdi, Berdimamat. Ushbu ma'noli ismlar oxiri -ulla (Alloh) komponenti bilan tugagan ismlarga tegishli: Baxshulla, Nasibulla, Ne'matulla, Inoyatulla, Rizqulla, Shafkatulla, Atoulla.

Ism Allohning turli atributlarini anglatuvchi nomlarga -ulla, -bergan, -berdi, ato-kabi komponentli qo'shma va so'z ism sifatida tanlanadi: Azizulla, Karimulla, Majidulla, Nurulla, Samadulla, Xayrulla.

Bolaga Allohning bandasi, quli, xizmatkori degan ma'noni anglatuvchi ismlar qo'yiladi. Bunday ismlarni alohida so'zlardan yoki komponentlaridan birida abdu-, -qul, -g'ulom ishtirok etgan nomlar tashkil qiladi.

O'tmish ajdodlarimiz bolaning dunyoga kelishini ilohiy, shuningdek, mo'jizaviy kuchlarga bog'lashgan. Bolaning tug'ilishi va taqdirini, kelajagini, chaqaloq tug'ilish vaqtini, o'g'il yoki qiz ekanini, chaqaloqning ba'zi jismoniy-psixik harakatlarini, bola badanida ko'zga ko'rinib turgan ba'zi g'ayritabiiy ortiqchalikni o'sha ilohiy ishlarning xohish-irodasi deb bilishgan. Odamlar chaqaloq badanidagi bunday alomatlar bolaning sog'ligi va hayotiga salbiy ta'sir qiladi deb hisoblashgan va ushbu alomatlar ga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish, ularning ko'payib, kattarib yoki hunuk hollarga kelib qolishidan cho'chishgan. Bu chaqaloqning sog'ligi va hayoti uchun xavf tug'diradi, deb hisoblashgan. Kishilar mana shu holatlarni bolaga ism berishda hisobga olish lozim deb bilishgan. Natijada, bolaga ismni u tug'ilgan paytdagi holat va jarayonlarni ifoda etuvchi so'zlardan tanlashgan. Aslida bunday ismlar bolaning tug'ilish jarayonini, bundagi g'ayritabiiy holatlarni tasvirlash, ta'riflashdan iborat bo'lgan. Bular asosida etnografiya va onomastika tadqiqotlarida "tasviriy ismlar" (himoya ismlari, asrovchi ismlar) deb yuritiluvchi ismlar guruhi yuzaga kelgan.

Xalq orasida belgilar bilan tug'ilgan bolalarga nisbatan "ismi o'zi bilan" tug'ilgan bola degan qarash va ibora mavjud. Bunday nomlarda chaqaloq tug'ilishi bilan ma'lum bo'lgan xususiyatlar unga berilgan ism orqali tasvirlanadi.

O'zbek antroponimiyasi tizimini tashkil qiladigan ismlarning paydo bo'lishi, shakl va ma'no jihatidan o'zgarib borishi, ismlar jamg'armasining miqdoran boyib

borishi, eng avvalo, yakka shaxsni oila, jamoa, jamiyatdagi boshqa shaxslardan farqlash, ajratish ehtiyoji bilan yuzaga kelgan.

Antroponimiyaning lugʻaviy tarkibi, antroponimik fondagi oʻzgarish, yangilanish, boyish, shuningdek, baʼzi ismlarning eskirishi, isteʼmoldan chiqishi turli tarixiy davrlarda jamiyatdagi, ijtimoiy tuzumdagi oʻzgarishlar, yangilanishlar, kishilarning falsafiy, diniy-etikaviy tushunchalaridagi anʼanalar bilan bogʻliq. Shunga koʻra, ismlarga boʻlgan ehtiyoj, ism berishda amal qilinuvchi muayyan udumlar onomastik tendensiyalar bilan aloqadordir.

Kuzatishlar shuni koʻrsatadiki, ismlar shaxslarni oʻzaro farqlash ehtiyojidan tashqari ijtimoiy-lisoniy vazifasiga koʻra ism beruvchilar (nominatorlar)ning muayyan maqsadini ham ifodalaydi. Mana shu maqsad bolaga ism tanlash va yasash uchun asosiy, yetakchi motiv hisoblanadi. Mana shu motivning asosini bolaning sogʻ-salomat ulgʻayishini va kelajagi porloq boʻlishini istash tushunchasi tashkil etadi.

Qayd qilingan istakning mohiyati va uning ifodalanish usullarida lisoniy omillardan tashqari, etnografik, psixologik, etikaviy va estetik, madaniy va maʼrifiy, ijtimoiy va sotsiologik omillar asosiy oʻrin tutadi. Qayd qilingan omillarni belgilash antroponimlarning vujudga kelish motivlarini muayyan guruhlariga tasnif qilishni talab qiladi. Mana shunday tasnifni amalga oshirishda amal qilinadigan tamoyillarda tadqiqotchilar orasida bir xillik yoʻq. Koʻpgina ismshunoslar shaxs nomlarining paydo boʻlish asosini tanlanish motiviga koʻra emas, balki ism asosida qanday soʻz (apellyativ) yotganiga koʻra, tasnif qilishadi. Masalan, xayvon nomlariga nisbat berilgan ismlar, oʻsimliklar nomiga nisbat berilgan ismlar va b. Bunday tasnif antroponim asosida qanday lugʻaviy birliklar yotishini belgilash nuqtayi nazaridan ahamiyatli boʻlsa-da, ushbu birlikning qanday nominativ-semantik asosga koʻra ism vazifasiga oʻtganini aniqlashga imkon bermaydi.

Antroponimlar atoqli otlarning boshqa tiplari kabi nominatsiya (nomlash) va sotsiolingvistik jarayon ehtiyoji mahsulidir. Mana shu ehtiyoj tildagi mavjud soʻzlardan ikkinchi bor, takror foydalanish ehtiyojini tugʻdirdi, yaʼni ikkilamchi nominatsiya mahsuli boʻlib yuzaga chiqadi.

Erkaklar va ayollarga beriladigan ismlarda bir xil motivli (Tursun, Oʻlmas kabi) nomlar mavjud. Ammo ushbu motivni ifoda etayotgan ismning apellyativ asosida maʼlum farqlanishlar mavjud. Mana shu farq baʼzi erkaklar ismining ayollarga berilmasligida, aksincha, ayollarga beriladigan baʼzi ismlarning erkaklarga qoʻyilmasligida koʻrinadi.

Masalan, Goʻzal, Muqaddas, Bahoroy - ayollar ismi, ammo Qahramon, Jasur erkaklar ismidir. Demak, erkaklar va ayollar ismi ismni hosil qilgan apellyativlarga koʻra farqdanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Kenjayeva S. O‘zbek antroponimiyasi tizimidagi axloqiy va ma’rifiy motivlar bilan bog‘liq ismlar// Istiqol va til. Ilmiy-amaliy anjuman materiallari. - Toshkent, 2007. - B. 176-179.
2. Kenjayeva S. Antroponimik qo‘sh motivatsiya // Chet tillarni nofilologik oliy o‘quv yurtlarida o‘qitish masalalari va muammolari // Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. - Buxoro, 2007. - B. 98-100.
3. Begmatov E., Kenjayeva S. Xalqona udumlarning nodir manbai // Chet tillarni nofilologik oliy o‘quv yurtlarida o‘qitish masalalari va muammolari // Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. - Buxoro, 2007. -B.47-53.
4. Begmatov E., Kenjayeva S.O‘zbek ismlari ma’nosi // O‘quv izohli lug‘at. - Toshkent: Fan, 2007. - 94 b.
5. Yu.Kenjayeva S. Ma’naviyat va onomastik motivlarning davriyligi// Fan, taraqqiyot, yoshlar. Ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. - Qarshi, 2008. - B. 46-48.
6. Словарь социолингвистических терминов. [Электронный ресурс]. // Словари и энциклопедии на Академике [сайт]. URL: http://sociolinguistics.academic.ru/478/Объект_социолингвистики.
7. Naming Children: England and Wales, 2013 // Law and Religion, UK. URL: <http://www.lawandreligionuk.com/2014/08/15/naming-childrenengland-and-wales-2013/>